

Erken Dönem İslam Düşüncesinde Hikemî Gelenek ile Felsefî Düşüncenin Diyalektiği Üzerine: Huneyn b. İshâk'ın Nevâdirü'l-Felâsife Örneği

On the Dialectics of Philosophical Thought with Gnomology Tradition in Early Islamic Thought: Example of Nawâdir Al-Falasifa

• Ahmet PİRİNÇ^a

^aAmasya Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi,
Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü,
İslam Felsefesi ABD,
Amasya, TÜRKİYE

Received: 09.04.2020

Received in revised form: 13.05.2020

Accepted: 14.05.2020

Available online: 20.08.2020

Correspondence:

Ahmet PİRİNÇ
Amasya Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi,
Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü,
İslam Felsefesi ABD,
Amasya, TÜRKİYE
ahmet.pirinc@amasya.edu.tr

ÖZ 8. yüzyıldaki tercüme etkinlikleriyle beraber başta Yunan olmak üzere Hind, İran hikemiyâtına ait birtakım apokrif metinler Arapçaya çevrilmiştir. Çeviri faaliyetinin icra edildiği bu dönemin en önemli çevirmenlerinden biri de Huneyn b. İshâk'tır. Huneyn tarafından derlenen, Antik dünyanın ve kadim medeniyetlerin hikmet ve bilgelik değerlerini içeren "*Nevâdirü'l-Felâsife ve'l-Hukemâ ve Adâbü'l-Muallimine'l-Kudemâ*" adlı çalışma erken dönem hikemiyât eserlerinin en önemlilerinden biri kabul edilmiştir. *Nevâdirü'l-Felâsife*, kendisinden sonra hikemiyât alanında kaleme alınan eserlere kaynaklık ederek İslam hikemiyât geleneğinin şekillenmesine de katkı sunmuştur. *Nevâdirü'l-Felâsife*, ağırlıklı olarak Grek, kısmen de Hermetik ve Doğu hikemiyâtına ait seçkilerden oluşmuştur. *Nevâdirü'l-Felâsife* bu yönüyle gelenek-görenek ve toplumsal normlar gibi geniş sosyo-kültürel olgular içerdiğinden hikemiyât literatürünün tipik bir örneği sayılmıştır. Bireysel, toplumsal ve siyaset ahlakına ilişkin değer ve ilkelere vurgu yaptığından dolayı kısmen ahlak metni olarak kabul görmüştür. Ancak daha çok ahlak felsefesine dolaylı yollardan yapmış olduğu katkı ve literatürü zenginleştirme yönüyle ön plana çıkan edebî bir eser özelliğine sahiptir. Ayrıca *Nevâdirü'l-Felâsife*, bir felsefe tarihi metni olarak Antik Yunan ve Helenistik dönem filozofları ve felsefeleri hakkında da bilgiler içermektedir. Yine benzer şekilde Homeros gibi şairlerin, Hipokrat, Galen ve Lokman gibi hekimlerin, Solon ve Kral İskender gibi ünlü devlet adamlarının ve Hermes gibi mitolojik şahsiyetlerin özlü sözleri de yer almaktadır.

Anahtar Kelimeler: İslam felsefesi; Âdâbü'l-felâsife; Hikemiyât; Huneyn b. İshâk; Nevâdirü'l-felâsife

ABSTRACT Along with the translation activities in the 8th century, some apocryphal texts belonging to especially Greek, Hind and Persian gnomology were translated into Arabic. One of the most important translators of this period when the translation activity was carried out was Hunayn ibn Ishaq. The study named "Nawâdir al-Falasifa ve'l-Hukamâ and Adâb al-Muallimin al-Qudamâ", compiled by Hunayn, which contains the values of wisdom and sagacity of the ancient world and ancient civilizations, was accepted as one of the most important works of the early period. Nawâdir al-Falasifa also contributed to the shaping of the tradition of Islamic gnomology by being a source for the works written in the field of gnomology. Nawâdir al-Falasifa, was composed mainly of Greek anthologies, partly of Hermetic and Eastern gnomology. In this respect, Nawâdir al-Falasifa is considered a typical example of gnomology literature because it contains a wide range of socio-cultural phenomena such as tradition-tradition and social norms. It has been accepted as a moral text in part because of its emphasis on values and principles related to individual, social and political morality. However, it is more of a text that stands out in terms of its contribution to moral philosophy and its enriching of literature. In addition, Nawâdir al-Falasifa contains information about the philosophers and philosophies of the ancient Greek and Hellenistic periods as a historical text of philosophy. Similarly, it also contains the concise words of poets such as Homer, physicians such as Hippocrates, Galen and Lokman, famous statesmen such as Solon and King Alexander, and mythological personalities such as Hermes.

EXTENDED ABSTRACT

The subject of this study is called "Nawâdiru'l-Falâsifa va'l-Hukemâ wa Adâbu'l-Muallimina'l-Kudamâ", which is accepted as one of the early examples of gnomology literature in Islamic thought. This work was compiled by Ishaq b. Hunayn, one of the most important translators of the period when the translation activity was carried out in the eighth century. Nawâdiru'l-Falâsifa also contributed to the shaping of the tradition of Islamic gnomology by sourcing the works written in the field of gnomology after him. Therefore, Nawâdiru'l-Falâsifa has been accepted as an important apocryphal text in understanding the tradition of gnomology in Islamic thought as a whole. Nawâdiru'l-Falâsifa consisted mainly of Greek and partly Hermetic and Eastern gnomologies. It is a mythical text in which the experiment and experience gained in the practice of life are expressed in a literal and terse way. Nawâdiru'l-Falâsifa has an eclectic quality and rather has a synthesist feature that combines literature and philosophy, religion and wisdom and wisdom. It is a gnomology text that includes literary, political and moral advice and quotations attributed to philosophers, kings, and sages. In this aspect, Nawâdiru'l-Falâsifa is based on wide socio-cultural phenomena such as custom, social experience, tradition-tradition and social norms. Therefore, Nawâdiru'l-Falâsifa is higher than folk culture but lower than philosophy in terms of concept and content. Because the concept of wisdom has a multilayered meaning. Wisdom is based on intelligent and invasive systematic information. Gnomology is fed with more experience, practice and tradition.

Nawâdiru'l-Falâsifa is predominantly Cynic and Stoic text of moral gnomology. Practical moral principles are emphasized rather than theoretical morality. Emphasis was placed on individual, social and political ethics. The moral principles that are essential in determining the relations of the individual with the social structure are specified. In this sense, Nawâdiru'l-Falâsifa is a text that contributes to social moral enlightenment and the construction of individual moral identity. However, it is not possible to evaluate Nawâdiru'l-Falâsifa completely within the scope of moral literature. However, in some discussions in the context of moral philosophy, it was considered as the text that provides philosophical material and contribution to philosophers and thus enriches moral literature.

Nawâdiru'l-Falâsifa, which is included in the category of history of philosophy books, is mentioned among the foreign sources that Islamic philosophical thought. Because this work is accepted as a kind of philosophical history book that gives information about the philosophers and philosophies of Ancient Greek and Hellenistic periods. In this sense, it can be said that Hunayn was one of the first historians of philosophy in the history of Islamic thought. This work has gained the feature of being a source of interest and application for learning about Greek philosophers in the Islamic world. It contains some information about Nawâdiru'l-Falâsifa philosophers and philosophies, as well as poets such as Homer, physicians such as Hippocrates, Galen and Loqman, famous statesmen such as Solon and King Alexander, and mythological personalities such as Hermès.

Since Nawâdiru'l-Falâsifa is one of the early texts, it can be said that it has an important function in understanding and interpreting the literary tradition that emerged in Islamic thought in later periods. Nawâdiru'l-Falâsifa is an eclectic text that brings the ancient world and the Islamic world closer through the wisdom of philosophical thought and the universality of moral experience. Nawâdiru'l-Falâsifa is a text that can be used in formal and informal educational activities since it is written in a didactic style.

Toplumların düşünsel ve fikrî gelişimlerinin ivme kazanmasında etkin rol oynayan sebeplerden birisinin de tercüme hareketleri olduğu söylenebilir. Zira her tercüme etkinliği hem nicelik hem de nitelik yönüyle dinamik bir süreci içerdiğinden toplumların sosyo-kültürel hayatlarında süreklilik içerisinde gelişim ve değişimi de sağlar. Nitekim 8. yüzyıldaki tercüme faaliyetleri de İslam Rönesansı olarak değerlendirilmiştir. Çünkü bu çeviri faaliyeti, İslam düşüncesinde ve kültür hayatında en önemli fikrî ve felsefî uyanışın gerçekleştiği dönemlerden biri olarak kabul edilmiştir. Bu dönemde İslam dünyasındaki ilmî ve felsefî aktiviteler arttığı gibi teolojik tartışmalar da hız kazanmıştır.¹ Nitekim Hermetik-Pisagorik yaklaşımlar, ezoterik ve gnostik yorumlara kapı aralamış, Eflatun'un ruh ve devlet kavramlarına ilişkin yapmış olduğu değerlendirmeler ile hikemiyâta ait seçkiler ise daha çok siyaset ve ahlak alanındaki yorumların şekillenmesinde etkili olmuştur.²

Emeviler döneminde belirli alan ve sınırlı sayıdaki eserle başlayan tercüme faaliyeti 8. yüzyılda Abbasiler döneminde ivme kazanarak devam etmiştir. Başta Antik dünyanın düşünsel, felsefî ve hikemî birçok apokrif yazınları olmak üzere Grek temel metinleri ile Hind, İran hikemiyâtına ait seçkiler

¹ İlhan Kutluer, *Yitirilmiş Hikmeti Ararken*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2017, s. 215, 245-246; Philip K.Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi*, (çev. Salih Tuğ), Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1989, 1/471-472; Dimitri Gutas, *Yunanca Düşünce, Arapça Kültür*, (çev. Lütfü Şimşek, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2017, s.15-16.

² Kutluer, *Yitirilmiş Hikmeti Ararken*, s.246.

Arapça'ya kazandırılmıştır.³ Özellikle bu dönemde Aristoteles'in mantık ve ahlaka ilişkin eserleri, Yeni Eflatuncu filozofların metinleri ve mitolojik hikemî anlatılar profesyonel sayılabilecek bir mütercimler topluluğu tarafından tercüme edilmişlerdir. Bahse konu olan bu mütercimler topluluğunun en önemli isimlerinden biri de Huneyn b. İshâk'tır.⁴

HUNEYN B. İSHÂK

Yunanca-Arapça çeviri çalışmalarında ön plana çıkan çevirmenlerden biri de hiç şüphesiz Ebû Zeyd Huneyn b. İshâk el-İbâdî'dir (ö. 260/873).⁵ Huneyn b. İshâk, (194/810) yılında Hîre'de doğdu. Ailesi İbâd adıyla bilinen Hıristiyan Arap kabilesine mensuptu. Babası eczacılıkla uğraştığından Huneyn çocuk yaşta tıp ilmine merak saldı. On iki yaşlarında iken Bağdat'a giderek İbn Mâseveyh'in öğrencisi oldu. İbnü'l-Hasî'den Grekçe dersleri aldı. Daha sonra İskenderiye'ye ve Bizans'a gitti. Huneyn Arapça eğitimini ilerletmek için bir dönem Basra'da bulundu.⁶

Huneyn kendini iyi yetiştirmiş bir âlim ve tabip olarak Bağdat'a geri döndü. Câlînûs'tan yaptığı iki tercümeyle göz dolduran Huneyn, Beytülhikme'ye mütercim olarak kabul edildi. Beytülhikme'de çok sayıda eseri Grekçe'den Süryânîce ve Arapça'ya çevirdi. Mütevekkil-Alellah'tan sonraki dört halife döneminde de görevinde kaldı.⁷

Huneyn, yalnızca iyi bir mütercim değil aynı zamanda felsefi çalışmaları bulunan bir kişiydi.⁸ Nitekim Sicistânî de onun İslam filozoflarının ilklerinden olduğunu söyler.⁹ Bu bağlamda örnek olabilecek şu anekdotu burada zikredebiliriz; Oğlu İshâk felsefeyi öğrenmek için ne okuması gerektiğini sorduğunda Huneyn, Aristoteles'in Kategoriler'ini okumasını tavsiye etmiştir.¹⁰ Aristoteles ve Eflâtun'un eserlerini şerh eden¹¹ Huneyn'in çeviriler dışında yapmış olduğu diğer çalışmaları kendinden sonraki dönemlerde de birçok müellifin ilgisini çekmiştir.¹²

NEVÂDİRÜ'L-FELÂSİFE'NİN YAZMA NÜSHALARI

Huneyn'in derlediği *Nevâdirü'l-Felâsife'nin* orijinal nüshası bilinmemektedir. *Nevâdirü'l-Felâsife'nin* muhtasarını, Muhammed b. Ali el-Ensârî yapmıştır. Bu eser, İspanyol Yahudi şairlerinin büyükleri arasında kabul edilen Yehuda el-Harîzî (Judah ben Solomon Al-Harizi) (ö. 1225)¹³ tarafından Arapçadan İbranice'ye çevirisi de yapılmıştır. Huneyn'in kaleme aldığı asıl metin bilinmediğinden müellif veya

³ Kutluer, *Yitirilmiş Hikmeti Ararken*, s.245; Gutas, *Yunanca Düşünce, Arapça Kültür*, s.15-16.

⁴ Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi*, 1/471-472; Gutas, *Yunanca Düşünce, Arapça Kültür*, s.15-16; Bekir Karlığa, *İslam Düşüncesi'nin Batı Düşüncesi'ne Etkileri*, Litera Yayıncılık, İstanbul, 2004, s.211; Grek mitolojileri ile ilgili geniş bilgi için bk. Roza Agizza, *Antik Yunan'da Mitoloji (Masallar ve Söylenceler)*, (çev. Z. Zühre İlgelen), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul: 2006; Muhittin Macit "Tercüme Hareketleri", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Ankara, 2011, c.40, s.501.

⁵ Gutas, *Yunanca Düşünce, Arapça Kültür*, s.15-16.

⁶ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, (nşr. Rızâ-Teceddüd), Tahran, 1971, s.352; Hasan Katipoğlu - İlhan Kutluer, "Huneyn b. İshâk", *TDVİslam Ansiklopedisi*, Ankara, 1998, c.18, s.377; İbn Ebû Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ fî Tabakâti'l-Etubbâ*, (thk. Nizâr Rızâ), Dâru Mektebetü'l-Hayât, Beyrut, ts., s.257.

⁷ İbn Ebû Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ fî Tabakâti'l-Etubbâ*, s.258-259; Katipoğlu- Kutluer, "Huneyn b. İshâk", c.18, s.377-378.

⁸ İbrahim Halil Üçer, "Antik-Helenistik Birikimin İslâm Dünyasına İntikali", *İslam Felsefesi Tarih ve Problemler*, (ed. M. Cüneyt Kaya), İSAM Yay., İstanbul, 2018, s.79.

⁹ M. Cüneyt Kaya, "İslam Felsefesinin Mahiyeti Üzerine", *İslam Felsefesi Tarih ve Problemler*, s.29.

¹⁰ Şehrezûrî, *Nüzhetü'l-Ervâh*, s.654.

¹¹ Şemsüddin eş-Şehrezûrî, *Nüzhetü'l-Ervâh (Bilgelerin Tarihi ve Özdeyişleri)*, (çev. Eşref Altaş, ed. İlhan Kutluer, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yay., İstanbul, 2015, s.652

¹² Şehrezûrî, *Nüzhetü'l-Ervâh*, s.728.

¹³ "Endülüs Bilim Hayatında Yahudiler" adlı makalede Yehuda el-Harîzî'nin birkaç İbranice çevirisinden bahsedilmekle beraber Nevâdirü'l-Felâsife'nin İbranice tercümesine ait herhangi bir bilgi mevcut değildir. bk. Şevket Yıldız, "Endülüs Bilim Hayatında Yahudiler", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2009, c.18, sayı:1 s.516, 518 s. 509-528.

müstensih nüshasında yapılan muhtasarın kapsam ve içeriği hakkında kesin bir bilgi sahibi olma imkânı da söz konusu değildir. Yine benzer bir şekilde bu eserde yapılması muhtemel olan birtakım ekleme veya değişiklikler hakkında da bir bilgi mevcut değildir.¹⁴

Kitabın isminin ne olduğu konusunda değişik görüşler söz konusudur. El Escorial Kütüphanesinde bulunan yazmada *Âdâbu'l-Felâsife* olarak kayıtlıdır. İbn Ebû Usaybia *Nevâdirü'l-Felâsife ve'l-Hukemâ ve Âdâbü'l-Muallimine'l-Kudema* şeklinde ifade etmiştir.¹⁵ Hacı Halife (ö.1067/1657) *Keşfu'z-Zünun* adlı eserinde bu kitabın ismini *Nevâdirü'l-Felâsife ve'l-Hukema li Huneyn b. İshâk* şeklinde olduğunu belirtmiştir.¹⁶ Münih yazmasında ise *Nevâdirü'l-Felâsife ve'l-Hukemâ* şeklinde kayıtlıdır.

Bedevî, eserin Arapça metninin üç yazma nüshasının olduğunu belirtir. Ancak İstanbul nüshasına herhangi bir atıfta bulunmaz. Bundan dolayı *Nevâdirü'l-Felâsife'nin* dört nüshası olduğunu söyleyebiliriz.

1-Münih Devlet Kütüphanesi Nüshası. No. 651 Arapça (Joseph Aumer, Katalog der Orientalieschen Handschriften zu München, S. 286) Bu nüsha 19. yüzyılın ikinci yarısında bazı araştırmacıların dikkatini çekmiştir. Daha sonra August Müller, ZDMG dergisinde yayınlanan bir makalede bu nüshayı ele alarak incelemiştir.¹⁷ Bu nüshanın başlangıç kısmında sayfa eksikliği söz konusu olduğu gibi daha sonraki bölümlerde de sayfalar arasında boşluklar mevcuttur. El Escorial nüshası ile kıyaslandığında Münih nüshasının başlangıç kısmının yaklaşık dokuz sayfa eksik olduğunu söyleyebiliriz.¹⁸

2- El Escorial Nüshası. No. 760. Bu nüsha 65 varaktır. Her sayfa 17 satırdır. Bu nüsha anlaşılır mağribî bir hat ile yazılmıştır. Bu nüshanın metni genel anlamda dil ve gramer açısından gayet doğru bir şekilde yazılmıştır. El Escorial'daki bu nüshanın ismi "*Kitâbu Âdabi'l-Felâsife li Muhammed b. Ali İbrahim Ahmed b. Muhammed el-Ensârî*" şeklindedir. Bu nüsha hicrî 594 yılında Zilkade ayında tamamlanmıştır.¹⁹

3-Tahran Merkez Kütüphanesi Nüshası. No.2103. Bu nüsha üretilmiş, taklit bir nüshadır. Bu nüshada oldukça fazla hata söz konusu olduğu gibi ciddi sayfa eksikliği de bulunmaktadır. Bu nüshanın biçimsel olarak hicrî 3. asra ait olması ihtimali mümkün görülmemiştir.²⁰

4-İstanbul Nüshası. Huneyn b. İshâk, *Nevâdirü'l-Felâsife*, Köprülü Ktp., nr. 1608, içinde, vr. 181.

NEVÂDİRÜ'L-FELÂSİFE'NİN KAYNAKLARI ÜZERİNE

Burada cevabı aranması gereken soru Huneyn'in bu mecmuayı nereden elde etmiş olduğudur? Acaba bahse konu olan bu mecmua, bütünüyle Yunanca bir kaynaktan mı aktarılmıştır? Yoksa Huneyn'in bir şekilde ulaştığı Yunanca bir kaynağa kendisinin yapmış olduğu birtakım eklemelerle yeni bir kurgu üzerinden mi bu mecmuayı oluşturmuştur? şeklinde ortaya çıkan soruların cevabı bu mecmuanın özgünlüğü hakkında bize birtakım ipuçları verecektir.

¹⁴ Abdurrahman Bedevî, "Tasdîr âmm", *Âdâbü'l-Felâsife*, Huneyn b. İshâk, İhtisar: Muhammed el- Ensârî, (thk. Abdurrahman el-Bedevî), Mahadü'l-Mahtûtâtî'l-Arabiyye, Kuveyt, 1985, s.7.

¹⁵ İbn Ebû Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ fi Tabakâti'l-Etibbâ*, s.273.

¹⁶ Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn 'an Esâmi'l-Kutubi'l-Funûn*, Mektebetu'l-Muşennâ, Bağdat, 1941, 2/1979.

¹⁷ August Müller, "Ueber Einige Arabische Sentenzensammlungen", *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 1877, Volume: 31, No: 2-3, pp.506-528.

¹⁸ Bedevî, "Tasdîr âmm", *Âdâbü'l-Felâsife*, s.8.

¹⁹ Bedevî, "Tasdîr âmm", *Âdâbü'l-Felâsife*, s.9.

²⁰ Bedevî, "Tasdîr âmm", *Âdâbü'l-Felâsife*, s.10.

Bu problemi ilk ele alanlardan biri August Müller'dir. Müller haklı olarak şöyle bir soru sorar; şayet Huneyn, bu mecmuayı doğrudan Yunan seçkilerinden oluşturmuş ise söz konusu mecmuada ifade edilen Doğu düşüncesine ve hikmetine ait birtakım kavram ve yaklaşımları nasıl izah edebiliriz? Müller, Huneyn'in bu mecmuayı oluştururken Yunanca kaynaklarla birlikte kendisinin de birtakım şahsi tasarruflarının bulunduğu belirterek bu konuyu felsefenin orijini tartışması üzerinden değerlendirmeye çalışır. Nitekim o, Yunan filozoflarının aslında Doğu hikmetinden beslendiği ve etkilendiği şeklindeki düşüncenin bu konuda etkili ve belirleyici olduğunu belirterek, çok sık kullanılan "Yunanlı filozofların elbiseleri, Doğu ridasıdır." şeklindeki söze de atıfta bulunur.²¹

Huneyn'in, M.Ö. 3. yüzyılda yaşamış Antik Yunan felsefe tarihçisi ve biyografi yazarı Diogenes Laertios'un kaleme aldığı "*Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*"²² adlı eserinden kısmen de olsa istifade ettiği düşünülmektedir. Bununla beraber Huneyn bu eserinde Doğu düşüncesinde öne çıkan birtakım unsur ve karakterlere de yer vermiştir. Örneğin Huneyn'in, İskender'e peygamberlik rolü vererek onu lâhutî bir kişiliğe büründürdüğünü söyleyebiliriz. Nitekim İskender'i İslam öncesi dönemde gönderilmiş, Hz. Peygamberin misyonuna benzer bir görevi üstlenmiş nebevî bir kişilik olarak anlatır.²³ Şayet bu mecmua bütünüyle Yunan seçkilerinden oluşmuş olsaydı İskender'in bir peygamber gibi nitelenmesi ve tasvir edilmesi mümkün olmazdı.²⁴

Yine benzer şekilde *Nevâdirü'l-Felâsife*, bütünüyle kadim Yunan seçkilerinden tercüme edilerek oluşturulmuş olsaydı bu eserde Lokman figürünün bulunmaması gerekirdi. Zira kadim Yunan seçkilerinde Lokman hekim bilinmemektedir. Aksine Hz. Lokman Arap hikmet seçkilerinde yer alan ve bilinen önemli bir bilge kişiliktir. Kur'an'ın ifadesiyle Hz. Lokman bilgelik ve hikmeti şahsında toplamış saygın bir kuldur. Hikmet-i Lokman şeklinde adlandırılan seçki, yaklaşık olarak hicrî ilk yüzyılda Araplar arasında biliniyordu. Bundan dolayı hikemiyâta ait seçkilerin sistematik bir şekilde tercümelerinin yapıldığı 8. yüzyılda Hz. Lokman'ın hikmetlerinin halk arasında yaygın olarak bilindiğini söyleyebiliriz.²⁵

Abraham Loewenthal ise Huneyn'in bu mecmuayı oluşturmadaki temel gayesinin ahlak ile ilgili bir kitap kaleme alma düşüncesinden çıktığını belirtir. Bundan dolayı Huneyn edebiyat ve ahlak alanında yazar ayrımı yapmaksızın ulaştığı ve elde ettiği tüm yazın malzemelerini bir araya getirerek onları toplamıştır. Ancak *Nevâdirü'l-Felâsife*'deki İskender ile ilgili kısımlara gelince yukarıda da ifade ettiğimiz gibi İskender'in bir peygamber gibi düşünülmesi ve İslamî birtakım unsurların bulunması bu kısmın bütünüyle Arapça yazılmış İskender kıssalarından oluşan kaynaklardan istifade edildiği düşüncesini akla getirmektedir.²⁶ Nitekim İslâm düşüncesinde "emsâl" ve "edep" başlığı altında derlenen hikemî tarz kitaplarda genellikle İslam öncesi dönemin hikemî anlayışını ve birtakım hikemî unsurlarını yansıtan örnekler de yer almaktadır.²⁷

²¹ Müller, *a.g.m.*, s.525; Bedevî, "Tasdîr âmm", *Âdâbü'l-Felâsife*, s.15-16.

²² Diogenes Laertios, *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*, (çev. Candan Şentuna), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2013.

²³ Huneyn b. İshâk, *Âdâbü'l-Felâsife*, s.83-85.

²⁴ Huneyn b. İshâk, *Âdâbü'l-Felâsife*, s.129-132.

²⁵ Huneyn b. İshâk, *Âdâbü'l-Felâsife*, s.129-132; Eşref Altaş, "Giriş", *Nüzhetu'l-Ervâh (Bilgelerin Tarihi ve Özdeyişleri)*, Şemsüddin eş-Şehrezûrî, (çev. Eşref Altaş, ed. İlhan Kutluer), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yay., İstanbul, 2015, s.66; Eşref Altaş, "Hikemiyât Literatürü ve Ahlâk", *İslâm Ahlâk Literatürü Ekoller ve Problemler*, (ed. Ömer Türker - Kübra Bilgin Tiryaki), Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara, 2016, s.108-109; Seyyid Hüseyin Nasr, "İslam Felsefesinin Kaynakları ve İlham Veren Unsurlar Olarak Kur'an ve Hadis", *İslam Felsefesi Tarihi*, (ed. Seyyid Hüseyin Nasr - Oliver Leaman), (çev. Şamil Öçal -Hasan Tuncay Başoğlu), Açılım Kitap, 2007, İstanbul, 1/52.

²⁶ Bedevî, "Tasdîr âmm", *Âdâbü'l-Felâsife*, s.16.

²⁷ İlhan Kutluer, "Hikmet", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Ankara, 1998, c.17, s. 505.

Filozof ve Yunanlı hakîmlerden varid olan ahlaka (âdab) ilişkin seçkilerde az miktarda da olsa Doğu düşüncesine ait hikemî birtakım unsurların bulunduğunu görebiliriz. Loewenthal'a göre bunun nedeni bu seçkilerin daha çok Bizans kaynaklı olmasındandır. Zira Loewenthal, Bizansların, orijini Yunan olan bu seçkileri, Doğu düşüncesi ve kültüründeki hikemî birtakım unsurlarla bezediklerini belirtir. Bundan dolayı Loewenthal *Nevâdirü'l-Felâsife*'deki oryantal temaların kaynağının Huneyn'in bizatihi kendisinin olmadığını söyleyerek bu temaların daha ziyade çevirisini yapmış olduğu Bizans dönemi Yunanca kaynaklar olduğunu ifade eder.²⁸

Nevâdirü'l-Felâsife'de yalnızca Yunan ve Bizans hikemî unsurlar mevcut değildir. Muhtemelen Huneyn'in Süryani olmasının da kısmen etkisi olduğunu düşündüğümüz bu yaklaşımın bir sonucu olarak Kutsal metinlerden hikemî tarz ifadelerin de bulunmasıdır. Nitekim *Nevâdirü'l-Felâsife*'de hem İncil'den birtakım ibarelere hem de Hristiyanlığa ait birtakım hikemî tarz unsurlara rastlamak mümkündür. İncil'e ait olan bu ifadeler daha çok Yunanlı filozoflardan bazılarının nispet edilerek onların sözleriyleymiş gibi sunulmuştur. Yine muhtemelen Huneyn, Lokman ve Hermes'e ait birtakım hikemî sözlerin bir kısmını Hristiyanlığa ait kaynaklardan alıntılanmış olabilir. Loewenthal, *Nevâdirü'l-Felâsife*'deki bu durumu daha sonraki asırlarda Romalıların Hristiyanlık inancını benimsemeleri için derlenen Bizans'a ait bazı mecmuaların varlığıyla açıklamaya çalışmıştır. Hristiyanlık inancı doğrultusunda oluşturulan bu mecmualara İncil'den, Pavlus'un mektuplarından ve bazı Hristiyan metinlerden, Hristiyanlığa dair birtakım söz ve ifadeler girmiştir.²⁹

Müller, Huneyn'in bir Hristiyan olduğu halde Luka İncil'inde geçen³⁰ birtakım ifadeleri Lokman'a izafe ettiğini belirtir. Nitekim Huneyn, *Nevâdirü'l-Felâsife*'de oğluna öğüt veren Lokman'ın sözlerine şu şekilde işaret eder: "Ey oğlum! Mecliste en yüksek yere oturma hususunda aceleci olma. Zira yüceldiğin yer, küçüldüğün yerden daha hayırlıdır."³¹

Loewenthal ise Luka İncil'inde geçen bu öğüdün çok yaygın bir ifade olduğunu belirtir. Bu öğüdün emsâl türü kitaplarda ve Babil Talmud'un da bulunduğu dikkat çeker. Huneyn'in eserinde zikretmiş olduğu İskender'in bilge Hannuh'a yöneltmiş olduğu soruların bir benzerinin de yine aynı şekilde Babil Talmud'unda da bulunduğunu ifade eder. Ayrıca Sokrat ve Hipokrat'a izafe edilen birtakım ifadelerin de İncil'den alıntılanmış olduğunu söyler. Loewenthal örnek olması bakımından bu iki filozofa izafe edilen, "Ölüme istekli ol ki sana hayat bahşedilsin." öğüdüne dikkat çekerek Yuhanna İncil'inden alındığını belirtir.³² Yukarıdaki ifade İncil'de şu şekilde yer alır: "Canını seven onu yitirir. Bu dünyada canını hiçe sayan ise onu sonsuz yaşam için saklar."³³

Loewenthal, Huneyn'in hem Yunan ve Roma kaynaklarından hem de Yunanca'dan Süryanice ve Arapça'ya tercüme edilen kaynaklardan doğrudan alıntılama yaptığını söyleyerek Huneyn'in bu kaynaklardaki görüşlere kendisinden hiçbir şey izafe etmediğine dikkat çeker. Loewenthal, *Nevâdirü'l-*

²⁸ Bedevî, "Tasdîr âmm", *Âdâbü'l-Felâsife*, s.16.

²⁹ Bedevî, "Tasdîr âmm", *Âdâbü'l-Felâsife*, s.6-18.

³⁰ "Yemeğe çağrılanların başkışeleri seçtiğini fark eden İsa, onlara şu benzetmeyi anlattı: "Biri seni düğüne çağırdığı zaman başkışeye kurulma. Belki senden daha saygın birini de çağırmıştır. İkisini de çağırın gelip, 'Yerini bu adama ver' diyebilir. O zaman utançla kalkıp en arkaya geçersin. 10 Bir yere çağrıldığın zaman git, en arkada otur. Öyle ki, seni çağırın gelince, 'Arkadaşım, daha öne buyurmaz mısın?' desin. O zaman seninle birlikte sofrada oturan herkesin önünde onurlandırılmış olursun. 11 Kendini yücelten herkes alçaltılacak, kendini alçaltan yüceltilecektir." Luka 14 / 7-11. *Kutsal Kitap ve Deuterokanonik (Apokrif) Kitaplar*, Kitab-ı Mukaddes Şirketi, İstanbul 2003, s. 109.

³¹ Huneyn b. İshâk, *Âdâbü'l-Felâsife*, s.130.

³² Bedevî, "Tasdîr âmm", *Âdâbü'l-Felâsife*, s.17.

³³ Yuhanna 12/25. *Kutsal Kitap ve Deuterokanonik (Apokrif) Kitaplar*, s. 109.

Felâsife'deki İskender ile ilgili anlatının Arapça kaynaklara dayandığını belirterek bu kısmın üslup bakımından Huneyn'in üslubuna benzemediğini söyler.³⁴

Loewenthal, Huneyn'in filozofların yüzük ve kemerlerinde yazılı bulunan Yunanca hikemî sözlerin derlendiği kitaplardan alıntılar yaptığı gibi Antik Yunan'da sosyal ve kültürel bakımdan önemli olarak kabul edilen symposiumlarda toplanan filozofların yapmış oldukları retorik tarzdaki felsefi konuşmalardan da istifade etmiştir. Loewenthal, Huneyn'in eserindeki musikî ile ilgili bölümün de geç dönem Yunan yazınlarından derlendiğini belirterek İhvan-ı Safa'nın *Risaleler*'inde onların bir kısmının zikredildiğini ifade eder.³⁵

Bedevî, Huneyn'in kaynakları tartışması etrafında şekillenen sorulara Loewenthal'ın yukarıda yapmış olduğu değerlendirmeleri tatmin edici bulmayarak, sorulara tam anlamıyla da cevap olabilecek bir nitelikten uzak olduğunu söyler. Nitekim Loewenthal'ın, Huneyn'in çeviri yoluyla alıntılama yaptığını iddia ettiği Yunan yazınlarından tek bir eser ismi zikretmediğine dikkat çeker. Yine Loewenthal'ın *Nevâdirü'l-Felâsife*'de filozoflara isnad edilen hikemî sözlerin asıllarına ilişkin yapmış olduğu değerlendirmesinin de bizatihi birinci el kaynaklara dayanmadığını belirtir. Aksine filozoflarla ilgili kaleme alınan ikincil kaynaklardaki veriler arasında karşılaştırmalı çalışmaya dayandığını ifade eder. Loewenthal özellikle *Nevâdirü'l-Felâsife'nin* İspanyolca tercümesi ile Mübeşşir b. Fâtik el-Âmirî (V./XI. yüzyıl), Ebû Mansûr es-Seâlibî (ö. 429/1038) ve Şehristânî (ö. 548/1153) gibi geç dönem Müslüman müelliflerin kaleme aldıkları eserlerle karşılaştırarak değerlendirme yapmıştır.³⁶

BİZANS YAZINLARI

Bedevî, Huneyn'in yararlandığı kaynaklardan birinin de Bizans yazınları olduğunu belirterek Miladî 5. yüzyılda yaşamış Ioannis Stobaei'a ait olan "*Eclogarum Physicarum Et Ethicarum Libro Du*" adlı oldukça hacimli bir seçkiye dikkat çeker.³⁷ Bu eserin mukaddime kısmını oluşturan iki bölümden yalnızca günümüze ikinci bölümün son kısmının ulaştığını söyler.³⁸

Bedevî'ye göre Huneyn'in istifade etmiş olabileceği bir başka derleme ise; "*Rûsu'l-Lâhûtiyye*"dir. Bahse konu olan bu kitap Hristiyanlık ve laiklik ile ilgili çeşitli kitaplardan yapılan alıntılarla oluşturulmuş bir seçkidir. Bu seçkide hem hikemî hem de ahlakî yazınlar bir araya getirilmiştir. Bu seçkinin yazarı ve yazıldığı tarih bilinmemektedir. Ancak Bedevî bazılarının bu eseri Maxime de Chrysopolis'e nispet ettiklerini belirtir.³⁹ Huneyn b. İshâk'ın faydalandığı bir başka kitap "*Sacra Parallela*" (*el-Mutevâziyâtü'l-Mukaddes*)dir. Bedevî, bu eserin kesin olmamakla birlikte Yuhanna Dımeşkî'ye nispet edildiğini söyleyerek bu eserin daha çok Ahd-i Kadîm ve Ahd-i Cedîd mukaddes kitaplarından alınmış sözleri ile Doğu kilise babalarının eserlerinden yapılan alıntılarla sınırlı olduğunu ifade eder. Ancak Bedevî, *Nevâdirü'l-Felâsife*'de kilise babalarına ait bu türden sözler bulunmadığından "*Sacra Parallela*" adlı eseri Huneyn'in kaynakları arasında zikretmeyi doğru bulmaz.⁴⁰

³⁴ Bedevî, "Tasdîr âmm", *Âdabü'l-Felâsife*, s.17.

³⁵ Bedevî, "Tasdîr âmm", *Âdabü'l-Felâsife*, s.18; Altaş, "*Hikemiyât Literatürü ve Ahlak*", s.122.

³⁶ Bedevî, "Tasdîr âmm", *Âdabü'l-Felâsife*, s.19.

³⁷ August Meineke, August Stobaeus, *Ioannis Stobaei Eclogarum Ioannis Stobaei Eclogarum Physicarum Et Ethicarum Libri Duo*, Volume: 1, Lipsiae in aedibus B.G. Teubneri 1860.

³⁸ Bedevî, "Tasdîr âmm", *Âdabü'l-Felâsife*, s.20.

³⁹ Bedevî, "Tasdîr âmm", *Âdabü'l-Felâsife*, s.21.

⁴⁰ Bedevî, "Tasdîr âmm", *Âdabü'l-Felâsife*, s.22.

HİKEMİYÂT OLARAK NEVÂDIRÜ'L-FELÂSİFE

Hikemiyât türü eserlerin erken dönem ilk örneklerinden biri olan *Nevâdirü'l-Felâsife*, Huneyn tarafından tercüme faaliyetinin yoğun bir şekilde sürdüğü 9. yüzyılda derlenmiştir. Huneyn'in derlediği bu eser Arapça kaleme alınan ve Yunan filozoflarının hikmetli sözlerini bir arada toplayan en eski kitaplardan biridir.⁴¹ Edebî nitelikli ve ahlakî içerikli bu hikemî seçki, kendisinden sonraki dönemlerde yapılan aynı tür çalışmalara örneklik ve kaynaklık teşkil etmiştir.⁴²

İslam düşünce geleneğinde Huneyn'in tarzına benzer şekilde daha sonra kaleme alınan hikemî eserlerden bazıları şunlardır;

Ahlâkî hikemiyâta dair İbn Miskeveyh'in (ö. 421/1030) "*Câvidân-Hired*" adlı eseri ki bu eser Arapça "*el-Hikmetü'l-Hâlide*" adıyla da tanınmaktadır. Benzer şekilde Ebü'l-Ferec Alî b. el-Hüseyn b. el-Hasen b. Ahmed b. el-Hasen b. el-Hasen b. Hindû'nun (ö.423/1032) "*el-Kelimü'r-Rûhâniyye mine (fi)'l-Hikemi'l-Yunâniyye*" adlı Grek hikemiyât antolojisi yine Mübeşşir b. Fâtik el-Âmirî'nin "*Muhtârü'l-Hikem ve Mehâsinü'l-Kelim*" ile Şemsüddîn Şehrezûrî'nin (ö. 687/1288) "*Nüzhetü'l-Ervâh ve Ravzâtü'l-Efrâh*" adlı eserlerini zikredebiliriz. Hikemî geleneğin öne çıkan bu önemli eserleri *Nevâdirü'l-felâsife*'den oldukça istifade ettiklerinden onu bu eserlerin ilk kaynakları arasında zikredebiliriz.⁴³

Nevâdirü'l-Felâsife ile daha sonrası kaleme alınan bu hikemî eserlerin içerik yönüyle benzerlikler gösterdiğini söyleyebiliriz. Örneğin Sokratik unsurlar, Hermetik düşünceye ait yaklaşımlar, Eflatun'un öğrencisi Aristoteles'e vasiyeti, Aristoteles'in İskender'e vasiyeti, saygın bir dini figür olarak kurgulanan Pisagor'un 'Altın Ögütleri' ve Eflatuncu Kebes'in Efsanesi şeklindeki birtakım kaynağı tespit edilemeyen Antik Yunan hikemî öğeleri görmek mümkündür.⁴⁴

Huneyn tercüme etkinliğine vurguda bulunarak bunu Allah'ın bir lütfu olarak değerlendirir. Bu sayede felsefi kitapları Yunanca, İbranice, Süryanice ve Rumcadan Arapça'ya tercüme ettiklerini söyler. Kendisinin kaleme aldığı bu eserde ise Antik Yunan Şairlerinin, Helenistik Roma filozof ve bilgelerinin özlü sözlerini, edep ve siyasete dair hikemî ifadelerini derlediğini belirtir. Huneyn bu hikemî antolojinin, kendilerinden sonra felsefe ve hikmet ehline kılavuzluk etmesini, hikmete ram olanlara ise bir öğretici olmasını istediğinden bu eseri oluşturduğunu ifade eder.⁴⁵

Nevâdirü'l-Felâsife'nin, İslam düşüncesinde felsefi çalışmalarla senkronize olmuş bir şekilde hikemî geleneğin ilk önemli örneklerinden biri kabul edildiğini yukarıda belirtmiştik. Hikemiyât kavramı, "hikmet" in çoğul formu olan "hikem" kelimesinden türetilmiştir.⁴⁶ İslam düşüncesinde hikmetin nebevî bir temele sahip olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim İbn Rüşd'ün vahiy ile felsefi düşüncenin kaynağı arasında kurmaya çalıştığı kısmî özdeşlik ilişkisiyle dile getirmeye çalıştığı tek bir hakikatin iki farklı veçhesi yaklaşımı tam da bunu izah etmektedir. Bundan dolayı epistemolojik yönelim ve yaklaşımlarımızdan bağımsız olarak var olan eşyanın değişmez hakikatine ilişkin tasavvurumuzda İslam felsefesi ile vahyî öğreti arasında bir benzerlik ve paralellik bulunduğunu ifade edebiliriz. Hakikat

⁴¹ Altaş, "Giriş", *Nüzhetü'l-Ervâh*, s.71; Abdulkadir Çoşkun, "Giriş", *Muhtârü'l-Hikem (Hikmetli Sözler)*, Mübeşşir İbn Fâtik, (çev. Osman Güman, ed. Abdulkadir Çoşkun), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yay., İstanbul, 2013, s.11.

⁴² Harlan Sturm, "Introduction", *The Libro de los Buenos Proverbios: A Critical Edition*, (ed. John E. Keller), Artes Graficas Soler, Valencia, 1971, s.14; Altaş, "Giriş", *Nüzhetü'l-Ervâh*, s.71.

⁴³ Bedevî, "Tasdir âmm", *Âdâbü'l-Felâsife*, s.7; Çoşkun, "Giriş", *Muhtârü'l-Hikem (Hikmetli Sözler)*, s.11; Altaş, "Giriş", *Nüzhetü'l-Ervâh*, s.25.

⁴⁴ Macid Fahri, *İslam Ahlâk Teorileri*, (çev. Muammer İskenderoğlu - Atilla Arkan), Litera Yayıncılık, İstanbul, 2014, s.104-105.

⁴⁵ Huneyn b. İshâk, *Âdâbü'l-Felâsife*, s.43.

⁴⁶ Altaş, "Giriş", *Nüzhetü'l-Ervâh*, s.63.

tasavvuruna ilişkin bu benzerlik bir yönüyle de hikmetin evrensel bir değer olduğuna da işaret eder. Dolayısıyla bu tek hakikat perspektifi, felsefi düşüncenin hikemî tarzda ele alındığı “hikemiyât”, “tabakât” ve “âdâb” türü koleksiyonların derlenmesi ve kaleme alınmasında oldukça etkili olmuştur.⁴⁷

Hikmet kavramı ile hikemiyât kavramı arasında önemli anlam farklılıkları bulunduğunu belirtmek gerekir. Hikmet kavramı İslam düşünce geleneği içerisinde çok katmanlı bir anlam örgüsüne sahiptir. Bu kavram ifade edildiği düşünce evreninin niteliğine göre farklı anlamlar kazanmıştır. Hikmet akli ve istidlâlî sistemli bilgiye dayanırken hikemiyât ise daha çok tecrübe ile pratiğe dayalı, toplumun gelenek ve göreneklerinden beslenip ona göre şekillenen edebî bir müktesebatı kapsar.⁴⁸

Bu anlamda hikemiyât kavramı ne hikmeti merkeze alan salt bir felsefe yapma tarzına ne de hikemî bir felsefi düşünce geleneğine karşılık kullanılan bir kavramdır. Bir yazın türü olarak hikemiyât başta felsefe olmak üzere birçok bileşeni içeren bir forma sahiptir. Zira bu tür eserler bir yönden duygu ve düşüncelerin, öte taraftan hayatın pratiği içerisinde kazanılan deney ve tecrübenin edebî ve veciz bir şekilde ifade edilmesiyle şekillenmiştir. Bundan dolayı bu tür eserler, içerisinde özlü sözlerin ve atasözlerinin bulunduğu bir yazın türü olarak karşımıza çıkar. Aslında hikemiyât türü eserlerin, gelenek-görenek ve ahlakî normlar gibi geniş sosyo-kültürel birtakım olgulara da dayandığını belirtmek gerekir. Ancak bütün bunlarla beraber hikemiyâtın, popüler bir nitelik arz eden halk kültüründen yüksek, kavram ve içerik yönüyle felsefi düşünce kadar bir derinliğe sahip olmaması bakımından ise felsefeden daha alt bir düzeyde bulunduğunu ifade edebiliriz.⁴⁹

Nevâdirü'l-Felâsife türü antolojilerin toplumsal kabul görme oranlarının yüksek olması ve genel anlamda toplumun tüm katmanlarında kolaylıkla benimsenebilir olma özelliğinin Antik Yunan'a kadar dayandığını söyleyebiliriz. Zira Antik Yunan hikemiyâtı genel anlamda iki temel amaca matuf olarak oluşturulmuştur: Bunlardan biri hikemiyâtın yaygın eğitim modelinin bir parçasını teşkil etmesi, diğeri ise birtakım ahlakî erdemlerin bilgelik ve hikemî gelenek formu içerisinde halkın pratiğine sunulmasıdır. Bilgelik ve hikemî geleneği Helenistik düşüncede geniş halk kitlelerine ulaştırmada Kinikler ve Stoacıların önemli katkıları olmuştur. Özellikle hikemiyât seçkilerinin oluşması ve yaygınlaşmasında Kiniklerin hakkını teslim etmek gerekir. Zira onlar geniş halk kitlelerine vermek istedikleri ahlakî mesajları kıssalar, vecizeler, atasözleri ve şiirler gibi popüler kültürün taşıyıcı unsurları üzerinden aktarmayı tercih etmişlerdir.⁵⁰

Bu anlamda Kiniklerin bir dönem etkileri azalmış olsa da Milattan sonra tekrar ön plana çıktıklarını görürüz. Kinikliler daha önceki kendi seçkilerini kullandıkları gibi özellikle Demokritos ve Sokrates başta olmak üzere birçok Kinik olmayan filozofların sözlerini de kendi hikemî geleneklerine uyarlayarak birtakım seçkiler derlemişlerdir. Buna benzer şekilde Eflatun'un *Phadion* ve *Symposium* eserlerinden bazı parçaların (fragmentler) *Nevâdirü'l-Felâsife*'de yer almasını da yukarıda Kinik özelinde ele aldığımız konunun sonraki dönemlere yansımaları ve etkisi olarak değerlendirebiliriz.⁵¹ Nitekim bahse konu olan bu seçkilerdeki bir kısım ahlakî yaklaşımların temelini, Antik Yunan felsefe okullarında aramak gerekir. Özellikle İslam düşüncesinde Kinik ve Stoacı bir çerçevede uyarlanmış birtakım ahlakî öğütlerin aslında dayandıkları ilk kaynak bakımından Sokratik ve Eflatuncu bir nitelik ve çizgiyi temsil

⁴⁷ Kutluer, *Yitirilmiş Hikmeti Ararken*, s.91; Âdâb kavramı ile ilgili olarak geniş bilgi için bk. Muhammed Âbid Câbirî, *Arap Ahlakî Aklı*, (çev. Muhammed Çelik), Mana Yay., İstanbul, 2015, s. 50-65.

⁴⁸ Altaş, “Giriş”, *Nüzhetü'l-Ervâh*, s. 64.

⁴⁹ Altaş, “Hikemiyât Literatürü ve Ahlâk”, s.105; Sturm, “Introduction”, *The Libro de los Buenos Proverbios*, s.21-22.

⁵⁰ Altaş, “Giriş”, *Nüzhetü'l-Ervâh*, s.67; Altaş, “Hikemiyât Literatürü ve Ahlâk”, s.110.

⁵¹ Altaş, “Giriş”, *Nüzhetü'l-Ervâh*, s.67-68; bk. Huneyn b. İshâk, *Adâbü'l-Felâsife*, s.74-79.

ettiğini söyleyebiliriz. Bir diğer ifadeyle bu tür seçkiler Sokrat, Kinik ve Stoacı yaklaşımların bir karışımı ve sentezi gibidir.⁵²

Nevâdirü'l-Felâsife'nin derlenmesinde Huneyn büyük ölçüde Bizans'taki Grekçe eserlerden istifade ettiği gibi kısmen de Arap, Fars ve Hind seçkilerinden yararlanmışır.⁵³ Yine *Nevâdirü'l-Felâsife'de* Yahudi ve Hristiyan kutsal metinlerinden doğrudan olmasa da anlam bakımından benzer içerikli birtakım alıntılara da rastlamak mümkündür.⁵⁴

Hikemiyât türü eserlerde ön plana çıkan bir başka konu ise Yunan mirası ile Farişî miras arasındaki tercih sorunudur. Erken dönem İslam düşüncesinde vücut bulan hikemî koleksiyonlarda bu iki farklı hikemî geleneğin hangisinin ne için tercih edildiği tartışmasına da bir parantez açmak gerekir. *Nevâdirü'l-Felâsife'de* Yunan hikmetinin daha bir ön plana çıktığını söyleyebiliriz. Nitekim bu tercihteki bakış açısı; Yunan hikmetinin, Fars siyaset ve ahlakından daha geri olmadığı aksine burhana dayalı olma yönüyle Yunan hikmetinin daha üstün olduğu şeklindeki indirgemeci ve seçkinci yaklaşımın sonucu olduğunu ifade edebiliriz. Bundan dolayı yukarıdaki anlayışı ve bu konudaki temel argümanları desteklemek için Antik Yunan hikemî geleneğinin üstünlüğünü izhar eden veya ihsas ettiren kimisi kurgu, kimisi ise hakikat olan hikemî metinler kullanılmıştır.⁵⁵

3. yüzyılda özellikle Nusaybin ve Cündîşapur merkezli Grekçe'den Süryanice'ye yapılan tercüme etkinliği, Grek felsefesi ile Yeni-Eflatunculuk düşüncesini Hristiyan teolojisiyle uzlaştıracak şekilde yapılmıştır.⁵⁶ Zira çevirmenlerin birçoğu Hristiyan olduğundan kaynak metinlerde Hristiyan teolojisine aykırı olan birtakım yaklaşımları ya hedef dile çevirmemişler ya da kendi inançlarına uygun olacak şekilde düzenlemişlerdir. Nitekim Sokrat, Eflatun ve Aristoteles'in isimleri bazen Peter, Paul ve John gibi isimlerle yer değiştirilmiştir. Yine benzer şekilde pagan kültürüne ait birtakım teolojik ve felsefi kavramlar Hristiyan teolojisine uyarlanarak hikemî koleksiyonlardan bazıları teolojik kaygıdan dolayı sahte kaynaklara dayandırılmıştır. Bundan dolayı Antik Yunan filozoflarına ait gerçek metinlerin erken dönemde yapılan çevirileri bütünüyle hikemiyâta ait koleksiyonlar için temel kaynak metinler olarak kullanılmadığından bu seçkilerin Antik Yunan kaynaklarının tespiti de başlı başına bir problem olarak karşımıza çıkmaktadır.⁵⁷

Muhammed Âbid el-Câbirî de hikemiyât türü koleksiyonların Yunanî gerçek eserler yerine Fars kültürü içerisinde oluşturulan sahte isim ve eslere dayandırılmasını "kısraç geleneği" kavramı ile izaha çalışır.⁵⁸ Câbirî'nin bu yaklaşımını ancak siyaset felsefesi perspektifinde değerlendirdiğimizde kısmen kabulü mümkün olabileceğini söyleyebiliriz.

Câbirî, Helenistik dönemde Hermetik metinlerin irrasyonel yönünün öne çıkarılmasıyla, göreceli olarak Yunan akılcılığının zayıfladığını ve özellikle de halk kitlelerinde Hermetik metinlerin, sosyolojik bir karşılık bulduğunu belirtir. Zira aklı çıkarımlardaki tutarsızlık ve çelişkiler, insanları daha basit olan ve yakınî bir nitelik arzeden bilgi kaynaklarına yöneltmiştir. Câbirî, bundan dolayı Hermetik metinlerin

⁵² Fahri, *İslam Ahlak Teorileri*, s.23.

⁵³ Coşkun, "Giriş", *Muhtaru'l-Hikem (Hikmetli Sözler)*, s.11; Huneyn b. İshâk, *Âdâbü'l-Felâsife*, s.59.

⁵⁴ Altaş, "Giriş", *Nüzhetu'l-Ervâh*, s.65.

⁵⁵ Câbirî, *Arap Ahlakî Aklı*, s.312.

⁵⁶ Bekir Karlığa, *İslam Düşüncesi'nin Batı Düşüncesi'ne Etkileri*, s.206; Henry Corbin, *İslam Felsefesi Tarihi (Başlangıçtan İbn Rüşd'ün Ölümüne Kadar)*, (çev. Hüseyin Hatemi), İletişim Yay., İstanbul, 2010, s.50; T. J. De Boer, *İslam'da Felsefe Tarihi*, (çev. Yaşar Kutluay), Anka Yayınları, İstanbul, 2001, s.36-37; Mahmut Kaya, "Muhtaru'l-Hikem ve Mahasinu'l-Kelim'de Aristoteles'e İsnad Edilen Hikmetli Sözler ve Bunların Kaynakları", *Felsefe Arkivi*, 1987, sayı: 26, s.251.

⁵⁷ Mehmet Bayraktar, *İslâm Felsefesine Giriş*, TDV Yay., Ankara, 1998, s.38; Fahri, *İslam Ahlak Teorileri*, s.104-105; De Boer, *İslam'da Felsefe Tarihi*, s.36; Câbirî, *Arap Ahlakî Aklı*, s.313.

⁵⁸ Câbirî, *Arap Ahlakî Aklı*, s.314.

epistemolojik yönden sufi sezgiciliği ve keşf gibi subjektif bilgi kaynaklarının halk tarafından benimsenmesine sebep olduğuna işaret eder. Câbirî bu irrasyonel tutumun, felsefi anlamda paradigmatik bir dönüşüme de yol açtığını söyleyerek burhana dayanmayan Yeni-Pisagorculuğun, Doğu formuyla Yeni-Eflatunculuğun ve Yeni-Eflatunculuğun Doğulu irfana dönüşen formunun ortaya çıktığını belirtir. Bir başka ifadeyle Pisagorcu bir bakış açısıyla ele alınan Platon ile Doğu'nun kadim hikmetinin bir sentezi ortaya çıkmıştır.⁵⁹

Yukarıda kısaca değindiğimiz bu sentezci yaklaşım *Neվâdirü'l-Felâsife* türü seçkilerin beslendiği kaynakların tipik özelliklerindedir. Bundan dolayı Doğulu formuyla Yeni-Eflatunculuk, Hermetik düşünce ve Yeni Pisagorculuk arasında kesin bir ayrımın yapılmasının pek mümkün görülmeceğini söyleyebiliriz. Hikemiyât türü koleksiyonların kaynakları arasında zikrettiğimiz bu eklektik felsefi ekoller, kısmen irrasyonel bir mahiyete sahip olduklarından hikemiyât türü seçkiler de felsefi düşüncenin bir altında, popüler halk kültürünün beslediği düşüncenin ise bir üstünde bulunurlar.⁶⁰

AHLAK KİTABI OLARAK NEVÂDİRÜ'L-FELÂSİFE

Erken dönem İslam düşüncesinde felsefi ahlakın teşekkülünde, ahlak içerikli Antik Yunan seçkilerinin çeviri yoluyla İslam felsefe muhitlerine intikali önemli bir rol oynamıştır. Bu hikemî seçkiler, yalnızca dar bir muhitte sınırlı kalmamış, edebî niteliğin ve ahlakî öğretilerin cazibesi nedeniyle geniş halk kitlelerince de benimsenmiştir. Dolayısıyla içerisinde Yunan filozoflarından bolca ahlakî vecizeler içeren *Neվâdirü'l-Felâsife*'de yaygın edebî kültürün bir parçası olan bu hikemî seçkilerin en önemli ve ilk örneklerinden biri olarak kabul edilmiştir.⁶¹

Neվâdirü'l-Felâsife içerik ve ele aldığı konu bakımında geniş bir yelpazede duran bir eserdir. Ahlak felsefine ait konu başlıklarından birçoğunu içerdiği gibi Antik ve Helen felsefi düşüncesinde önemli bir konu olan yönetim ve etik ilişkisi bağlamında siyaset ahlakını da içermektedir. Nitekim Hermetik-Pisagorik yaklaşımlar, ezoterik ve gnostik yorumlara kapı aralamıştır. Yine Eflatun'un ruh ve devlet kavramlarına ilişkin yapmış olduğu değerlendirmeler ise daha çok siyaset ve ahlak alanındaki yorumların şekillenmesinde etkili olmuştur. Benzer şekilde hikemiyâta ait seçkiler de siyaset ve ahlak alanında benzer etkiler yapmıştır. Bundan dolayı Abbasi öncesi Emevi siyaset yapma tarzına ve devlet yönetim anlayışına katkı sunmak amacıyla bu tür eserler tercüme edilmiştir. Özellikle yönetim felsefesi bağlamında Emevi yöneticilerine örneklik teşkil etmesi için Aristoteles ile Büyük İskender arasındaki yazışmalar da çevrilmiştir.⁶²

Câbirî, hikemiyât türü bu eserlerin genel anlamda sıradan edebî metinler olarak görüldüğünü söyleyerek söz konusu bakış açısını eleştirir. Zira ona göre bu hikemî seçkiler, öncelikli olarak siyaset ahlakı bağlamında merkezî otoritenin gücünü tahkim eden metinler olarak değerlendirilmelidir. Nitekim o, hikemî metinlerin, siyasî figür olarak devlet reisine ve onun temsil ettiği siyasî erke itaatın önemli bir ahlakî değer olduğu düşüncesini meşrulaştıran bir işlevselliğe sahip olduğunu belirtir. Diğer bir ifadeyle hikemî seçkileri, itaat kültürünü yaygınlaştıran sistematik çalışmaların bir parçası olarak değerlendirerek, itaat ahlakının kutsallaştırıldığını ifade eder. Câbirî, itaat kültürünün apokrif metinler

⁵⁹ Muhammed Âbid el-Câbirî, *Arap Aklının Oluşumu*, (çev. İbrahim Akbaba), İz Yayıncılık, İstanbul, 1997, s.232-236.

⁶⁰ Câbirî, *Arap Aklının Oluşumu*, s.260.

⁶¹ Fahrî, *İslam Ahlak Teorileri*, s.103,105; Hasan Hüseyin Bircan, "Ahlak: Mutluluk ve Erdem", *İslam Felsefesi Tarih ve Problemler*, s.657; Karlığa, *İslam Düşüncesinin Batı Düşüncesine Etkileri*, s.460.

⁶² Şenol Korkut, "Siyaset: Felsefe, Din ve Şehir", *İslam Felsefesi Tarih ve Problemler*, s.686; Kutluer, *Yitirilmiş Hikmeti Ararken*, s.246.

bağlamında bazen retorik tarzda, bazen de rasyonel bir şekilde temellendirilmeye çalışıldığını söyler. Bu tür hikemî eserlerin siyaset felsefesi bağlamında yönetimlerin siyasî konumlarını meşrulaştırmasının bir parçası kılındığını belirtir.⁶³

Bu konuda ifade edebileceğimiz bir diğer husus ise merkezi yönetimlerin kendi otoritelerinin kutsallığını veya Câbirî'nin ifadesiyle Kısra'ya ait değerlerin yalnızca gelenek içerisinde karşılığı bulunan kültürel bir motif olarak değerlendirilmemesidir. Çünkü itaat kültürünün aynı zamanda devletin tüm kurumlarında ve toplumun tüm kesimlerinde belirleyici bir unsur olduğu görüşünü de burada zikretmek gerekir. Zira Kısra'ya ait değerler sistematığı ile Antik Yunan düşüncesindeki ahlak ve siyasete ilişkin değerler sistematığı farklıdır. Çünkü Câbirî'ye göre, Kısra'ya ait gelenekte merkezî değer Kısra ve ona itaat olurken yani itaat ahlakı öne çıkarken, Yunan düşüncesinde ise başat değer birey ve bu bireyin mutluluğudur. Bu iki dünya arasındaki temel paradigmat ayrılığa işaret eden Câbirî, hikemiyât türü metinlerde daha çok Kısra'ya ait anlayışı destekleyen ve onu meşrulaştıran metinlerin ön plana çıkarıldığını söyler. Câbirî, bahse konu olan bu ahlakî hikemiyâtın ya Eflatun ya Aristoteles veya tarihte tanınmış kişilere isnat edilen sahte kitaplar ya da Yunan-Roma döneminde uydurulan metinler gibi muhtelif unsurlardan oluştuğunu ifade eder.⁶⁴

Nevâdirü'l-Felâsife türü antolojiler yalnızca filozof ve düşünürlerin ilgi alanına giren bir literatür olmayıp onların toplumun tüm katmanlarının dikkatini çektiğini belirtmek gerekir. Özellikle bu tür eserler hususî ahlak eserlerinden daha yaygın bir etki sahası oluşturarak belirli bir eğitim düzeyine sahip insanlar tarafından da önemsenmiştir. Bu gruptaki kişiler söz konusu eserleri, bireysel ve toplumsal erdemlerin benimsenmesinde önemli bir araç olarak (benimsemişlerdir yerine) kabul etmişlerdir. Benzer şekilde toplumsal ahlakî aydınlanmanın ve bireysel ahlakî kimliğin inşasında da önemli bir etken olarak görmüşlerdir. Bütün bunlarla beraber *Nevâdirü'l-Felâsife* türü antolojileri bütünüyle ahlak literatürü kapsamında değerlendirmek de mümkün değildir. Ancak bu tür seçkiler, ahlak felsefesi bağlamında yapılan birtakım tartışmaların içeriğinde filozoflara düşünsel anlamda oldukça fazla malzeme ve katkı sunan ve böylece ahlak literatürünü zenginleştiren metinler olarak değerlendirilmiştir.⁶⁵

Nevâdirü'l-Felâsife'yi bütünüyle biyografik eserler kategorisine koymak mümkün değildir. Zira bu eser hikemî gelenek bağlamında ahlakî fazilet ve rezaletlere vurgu yapan, pratik (amelî) ahlakın konusu olan bireyin yapmakla mükellef olduğu sorumluluklara dikkat çeken bir niteliğe sahiptir. Bundan dolayı hak, adalet, hikmet, şecaat, cömertlik gibi yüksek ahlakî değerlerin benimsenmesi amacıyla didaktik bir tarzda kaleme alınmıştır. *Nevâdirü'l-Felâsife* her türlü hazırlığı olumsuzlayan bir ahlakî perspektife sahiptir. Huneyn'in ele aldığı konular felsefî ve ilmî bir müktesebata dayanmakla beraber okuyucunun beğenisini kazanma ve benzeri birtakım kaygılar sebebiyle eserin kısmen popüler bir forma dönüştüğünü de söyleyebiliriz. Bundan dolayı bu eserde birtakım gerçek dışı anlatılara ve mitolojik unsurlara da rastlamak mümkündür.⁶⁶

Huneyn, hikmet ve marifetle mezkûr filozofların adabı başlığı altında filozofların ahlaka ilişkin görüşlerini ele alır. Bu bölüme örnek olması anlamında Sokrat'a ait hikemî sözleri zikreder.⁶⁷ Bu

⁶³ Câbirî, *Arap Ahlakî Aklı*, s.286.

⁶⁴ Câbirî, *Arap Ahlakî Aklı*, s.314.

⁶⁵ Fahri, *İslam Ahlak Teorileri*, s.25-26.

⁶⁶ Kaya, "Muhtarü'l-Hikem ve Mahasinü'l-Kelim'de Aristoteles'e İsnad Edilen Hikmetli Sözler", s.247-248; Altaş, *İslam Ahlak Literatürü Ekoller ve Problemler*, s.125.

⁶⁷ Huneyn b. İshâk, *Âdâbü'l-Felâsife*, s.62-73.

bölümde zikredilen hikemî sözlerin büyük bir kısmı *Muhtaru'l-Hikem*'de de geçmektedir.⁶⁸ Sokrat hikmetin yüceliğine, bilginin, bilgeliğin erdemine, dünya hayatı, dünya hayatının sevgisinin zararlarına ve geçiciliğine dikkat çeker. Adalet, nefis, nefsin arınması gibi erdemlerden bahseder. İçki içmek, mala karşı tamahkâr olmak, yalan söylemek, öfkelenmek, yalan yere yemin etmek ve benzeri kötü huylardan sakınmamız gerektiğini belirtir.⁶⁹

Sokrat, öğütlerine devam ederek cehaletin tehlikesine dikkat çeker. Sabırlı olmanın, teenni ile hareket etmenin hikmetine vurguda bulunur. İyilik yapmak, kötülükten uzak durmak, zamanın önemini kavramak, ölüm ve onun gerçekliğini idrak etmek gibi hususlara işaret eder. Az konuşmanın, çok dinlemenin, nimete şükretmenin, özeleştirme yapmanın ne denli önemli olduğunu ifade eder. Kadın karşıtı söylemlere, siyaset ahlakı bakımından yönetici ile halk arasında olması gereken ilişkinin doğasına ilişkin önemli hatırlatmalarda bulunur.⁷⁰

Huneyn, Antik Yunan'da icra edilen felsefî toplantıların asıl amacının Yunan Kralları ve diğer yöneticilerin kendi çocuklarına hikmeti, felsefeyi sevdirmek ve onların ahlakî gelişimlerine katkı amaçlı olduğunu belirtir. Bayram günlerinde resimlerle süslenmiş ve görseelliğin ağır bastığı mekânlarda tertiplenen bu toplantıların, yönetici konumunda bulunan kişilerin çocuklarının pedagojik yönden gelişimlerine katkı sunduğunu ifade eder. Çocukların toplantılarda ilim, hikmet ve edepten ne öğrendiklerine bakılarak, bu konudaki başarılarına göre bayramlarda halkın toplandığı bir üst meclislere katılmaya hak kazandıklarını söyler.⁷¹

FELSEFE TARİHİ OLARAK NEVÂDIRÜ'L-FELÂSİFE

Nevâdirü'l-Felâsife ve benzeri hikemî eserler eklektik bir niteliğe sahip olup daha ziyade edebiyatla felsefeyi, din ile bilgelik ve hikmeti buluşturan sentezci bir özelliğe sahiptir. Başta *Nevâdirü'l-Felâsife* olmak üzere benzer hikemî eserlerin tamamı kendi dönemlerine kadar gelen tüm felsefî ve fikrî müktesebattan olabildiğince istifade edilerek oluşturulmaya çalışılmıştır. Bahse konu olan bu niteliklerinden dolayı *Nevâdirü'l-Felâsife* bir felsefe tarihi seçkisi şeklinde de değerlendirilmiştir. Bu anlamda Huneyn'in İslam düşünce tarihinin ilk felsefe tarihçilerinden biri olduğunu söyleyebiliriz.⁷²

Felsefe tarihi kitapları kategorisine dâhil edilen *Nevâdirü'l-Felâsife*, bu yönüyle İslam felsefî düşüncesinin beslendiği yabancı kaynakları arasında zikredilir. Zira bu eser Antik Yunan ve Helenistik dönem filozofları ve felsefeleri hakkında bilgi veren bir tür felsefe tarihi kitabı olarak kabul görmüştür. Bu tür eserler 8. ve 9. yüzyıllarda çevirmenler tarafından Arapça olarak kaleme alındığından İslam dünyasında Yunan filozofları hakkında bilgi edinme konusunda ilgi duyulan ve müracaat edilen bir kaynak olma özelliğini de kazanmıştır.⁷³

Huneyn, *Nevâdirü'l-Felâsife'nin* omurgasını filozof ve kadim bilgelerin özlü sözlerinin oluşturduğunu belirtir. Bu filozofları kadim bilgeliğin ve hikmetin kurucuları olarak tanımlayarak hikmetin veya bir diğer ifadeyle felsefenin tek bir kaynaktan neşet ettiğini ihsas etmeye çalışır.⁷⁴ O, filozofların düşünce tarihi açısından önemlerine dikkat çekerek felsefe, hikmet ve bilginin onlardan

⁶⁸ İbn Fâtik, *Muhtaru'l-Hikem*, s.162-239.

⁶⁹ Huneyn b. İshâk, *Âdâbü'l-Felâsife*, s.62-73.

⁷⁰ Huneyn b. İshâk, *Âdâbü'l-Felâsife*, s.62-73.

⁷¹ Huneyn b. İshâk, *Âdâbü'l-Felâsife*, s.51; Sturm, "Introduction", *The Libro de los Buenos Proverbios*, s.27.

⁷² Hilmi Ziya Ülken, *İslam Felsefesi Kaynakları ve Etkileri*, Doğu Batı Yayınları, İstanbul, 2015, s.89.

⁷³ Bayraktar, *İslâm Felsefesine Giriş*, s.64.

⁷⁴ Huneyn b. İshâk, *Âdâbü'l-Felâsife*, s.37.

sâdır olduğunu söyler. Onların insanlar için ne kadar faydalı olduklarını, fazilet ve erdemlerini birtakım alegorik ifadelerle anlatmaya çalışır.⁷⁵ Huneyn düşünce tarihi içerisinde farklı felsefi ekollerin ortaya çıkmasının nedenlerinden biri olarak, filozofların epistemolojinin temel problemlerinden biri olan bilginin ne'liği konusunda düştükleri ihtilaf olduğuna işaret eder.⁷⁶

Huneyn, her filozof veya felsefi topluluğun ya felsefi düşüncelerine ya dayandıkları doktrine ya da tabiat ve fiillerine karşılık gelebilecek bir isim veya kavramla nitelendirilip isimlendirildiğini ifade eder. O, felsefi bilginin imkânı tartışması bağlamında Antik Yunanda ortaya çıkan felsefi ekolün Kuşkucular (Septikler) olduğunu söyler. Bu ekol genel geçer doğru bilginin mümkün olmayacağını ve varlığın gerçek mahiyetinin bilinemeyeceğini ileri sürdüklerinden bu şekilde isimlendirildiklerini belirtir. Bu akımın önde gelen temsilcileri olarak İlk Çağ felsefesinde Phyrhron (Piron, M.Ö. 365-275) ile hekim olan Sextus Empiricus'u zikreder.⁷⁷

Huneyn'in bilgi ve hikmetten hedeflenen amaç bağlamında dikkat çektiği bir başka felsefi topluluk ise Mutçulardır. Epikürcülük olarak da bilinen bu akım, Helenistik dönemin ilk büyük felsefe okuludur. Bu felsefi öğretiyi Yunanlı bir filozof olan Epiküros (M.Ö. 341-271) tarafından sistemleştirilmiştir. Huneyn, bazı felsefi topluluklara gelince bunların da doktrinel ahlak açısından isimlendirildiğini söyler. Bu felsefi topluluk Diyojene bağlı Kiniklerdir. Diogenes (Diyojen) M.Ö. 413-323 yılları arasında yaşamıştır. Bu okula göre en yüce değer erdemdir. Huneyn, Kiniklerin toplumsal uzlaşıyla elde edilmiş genel kanunları ve toplumsal kuralları önemsemediklerini ve bu kural ve kanunları küçümsediklerini belirtir. Onların kendi akraba ve yakınlarını sevdiklerini, kendilerinden olmayan kişilere karşı da öfke beslediklerini belirterek böyle bir tabiat ve mizaç köpeklerde bulunduğundan onlara köpeksiler denildiğini ifade eder.⁷⁸

Pratik uygulama ve fiillere göre isimlendirmeye ise Meşşâileri örnek verir. Huneyn, bunların Eflatun'un takipçileri olduğunu belirtir. Bunlara Meşşâî denilmesinin nedeni olarak da Eflatun'un yürüyerek ders yapmasını ve felsefe öğretmesini gösterir. Huneyn, Eflatun'un yürüyerek ders yapmasını onun nefis teorisiyle ilişkilendirerek açıklamaya çalışır. Zira Eflatun, nefis ile beraber beden de eğitilmesinin ve ıslah edilmesinin insanın ontolojik bütünlüğü açısından önemli olduğuna işaret etmiştir. Huneyn, Eflatun'un takipçilerinin onun vefatından sonra farklı gruplara ayrıldıklarını belirtir. O, Meşşâî düşünceyi benimseyenlerden bazılarının Antik Yunan filozofu, Eflatun'un öğrencisi ve Platonik Akademi'nin Eflatun'dan sonra lideri olan Xenocrates (M.Ö. 396-314) ile Eflatun'un ölümünden sonra, M.Ö. 483'te Akademi'yi devralan Speusippus'u (M.Ö. 408-339) takip ettiklerini söyler.⁷⁹ Bunlar önceleri Akademi'ye bağlı Meşşâîler olarak isimlendirilirken daha sonra bunlardan Meşşâî ifadesi kaldırılarak yalnızca Akademililer (Akademiyûn) denildiğine dikkat çeken Huneyn, bazı Meşşâîlerin ise Aristoteles'i takip ettiklerini belirtir. Huneyn, Aristoteles'in Atina'da kendi okulunu Apollon Lykeion Tapınağı'nın yanında kurduğundan Lykeion (lise) adını aldığını ifade ederek Aristoteles'in, felsefe derslerini burada verdiği Lykeion'a mensup Meşşâîler olarak isimlendirildiklerini söyler. Daha sonraları bu okulun ismi kullanılmadığından doğrudan bunlara Meşşâîler denildiğini belirtir.⁸⁰

⁷⁵ Huneyn b. İshâk, *Âdâbü'l-Felâsife*, s.44-45.

⁷⁶ Huneyn b. İshâk, *Âdâbü'l-Felâsife*, s.37.

⁷⁷ Huneyn b. İshâk, *Âdâbü'l-Felâsife*, s.37.

⁷⁸ Huneyn b. İshâk, *Âdâbü'l-Felâsife*, s.38.

⁷⁹ Huneyn b. İshâk, *Âdâbü'l-Felâsife*, s.38.

⁸⁰ Huneyn b. İshâk, *Âdâbü'l-Felâsife*, s.39.

Huneyn, bunların dışında bazı felsefi okulların da kurucu filozofun ismi, filozofun doğduğu veya yaşadığı şehir ve felsefi eğitimi verdiği yer şeklinde birtakım dış faktörlere göre de isimlendirildiğini söyler. Örneğin, felsefi doktrini ortaya koyan kurucu filozofa nispeten Pisagor ve Pisagorculuğu zikreder. Filozofun doğduğu şehre nispeten yapılan isimlendirmeye örnek olarak Kirene (Cyrenaics) okulunu verir. Zira filozof Aristippos bu şehirde doğmuştur. Aristippos, Kirene okulunun kurucusu olarak bilinir.⁸¹ Felsefi eğitimin icra edildiği mekâna nispeten yapılan isimlendirmeye örnek olarak Stoacılık (Revâkıyyûn) ya da Stoa Okulunu hatırlatır. Bu okulun Elia şehrinde olduğunu söyleyerek bunların derslerini üzeri bezlerle kaplı dört sütunlu mekânlarda yaptıklarını ve böylece Güneş ve yağmurdan korunmuş olduklarını ifade eder.⁸²

Huneyn, Eflatun'dan alıntılar yaparak kişinin eğitim-öğretim faaliyetleri boyunca öğrendiklerini ezberlemesinin ve o bilgileri içselleştirmesinin pedagojik formasyon açısından ne kadar önemli olduğuna işaret eden anekdotlar aktarır. O, felsefe öğretiminde Sokrat ve Eflatun'un metot olarak yazmaktan ziyade öğrenilen şeylerin ezberlenmesini ön plana çıkardıklarını söyler. Ancak Huneyn, hikmet ve felsefenin günümüze kadar gelmesinde bu filozofların öğrencilerinin evlerine döndükten sonra öğrendikleri şeyleri yazıya geçirmelerinin rol oynadığına dikkat çeker.⁸³

Huneyn, Yunanlıların felsefe ve hikmete ne kadar önem verdiğini ifade etmek için Helenistik döneme ait eline geçen bir eserden bahseder. Bu kitabın kırmızı renkli bir hat ile yazıldığını, kitabın cildinin altın ile boyandığını ve tabaklanmış deriden olduğunu, kitabın ilk sayfasında tahta oturmuş filozof ile beraberinde bulunan öğrencilerin resminin bulunduğunu belirtir. Yine benzer şekilde Helenistik dönemde, hikmetli sözlerin derlendiği bu tür kitaplarda sözlerin kime ait olduğu belirtilerek her filozofun sözünden önce filozofun resminin çizildiğini ifade eder.⁸⁴

Huneyn, *Nevâdirü'l-Felâsife*'de yukarıda kısmen işaret ettiğimiz üzere bazı felsefi ekollere yer verdiği gibi Homeros gibi şairlere, Hipokrat ve Galen gibi hekimlere, Solon ve Kral İskender gibi ünlü devlet adamlarına ve Hermès gibi mitolojik şahsiyetlere de yer vermiştir. Bununla beraber *Nevâdirü'l-Felâsife*'de bazı peygamber kıssaları başta olmak üzere İdris ve Hermetik bir kişilik olan ve "sahibu't-tılsimat" olarak da bilinen Balinas'ın (Tyana'lı Apolionius) ahlak, âdâb ve siyasete ilişkin öğütleri de yer alır.⁸⁵ Ancak burada şu önemli hatırlatmayı yapmakta fayda vardır. İslam düşüncesinde Üç farklı Hermes'ten biri de İdris peygamberle (a.s.) özdeşleştirilir. Batı'da da İslam kaynakları vasıtasıyla bilinen Hermes, Müslümanlar tarafından felsefenin/hikmetin kaynağı olan Hz. İdris'ten başkası değildir. Felsefenin kendisine dayandırıldığı Hermes yani Hz. İdris Ebu'l-Hukemâ (Filozofların babası) olarak nitelenmiştir.⁸⁶

Huneyn'in yararlandığı kaynaklar arasında saydığımız filozof ve bilge kişilere ait kemer ve yüzüklerde yazılı olan özlü sözleri de burada hatırlatmak gerekir. Nitekim Huneyn, Sokrat, Eflatun,

⁸¹ Aristippos, M.Ö. 435-386 yılları arasında yaşamış olan bir Yunan düşünürdür. Sokrates'in takipçisi olan Aristippos, Kirene okulunun kurucusudur. Eserlerinden hiçbirini günümüze ulaşmamış olan filozof, ampirist ve şüpheci epistemolojik yaklaşımı öne çıkararak, acıdan kaçınan ve akla ya da ölçülülüğe dayalı doğrudan hazzı temele alan bir ahlak öğretisi geliştirmiştir. Bkn. Huneyn b. İshâk, *Âdâbü'l-Felâsife*, s.39.

⁸² Bu okulun kurucusu Kıbrıslı Zenon'dur. Bu felsefe okulu Megara okulunun bir koludur. Sözlükte "revak" anlamında Yunanca bir kelime olan stoa, Helenistik dönemin en önemli felsefe okullarından biridir. Kıbrıslı Zenon tarafından milattan önce 300 yılı civarında kurulmuştur. Zenon derslerini Atina'da edebiyat ve sanatçıların devam ettiği sütunlu (revak) binada verdiği için öğrencilerine Stoacılar denmiştir. Bu akımı benimseyen filozoflar İslâm kaynaklarında "Revâkıyye, Rûhâniyyûn, Ashâbü'r-Revâk, Ashâbü'l-Üstuvâne, Ashâbü'l-Mezâl, Ashâbü'l-Mizalle" isimleriyle ifade edilmektedir. Huneyn b. İshâk, *Âdâbü'l-Felâsife*, s.39.

⁸³ Huneyn b. İshâk, *Âdâbü'l-Felâsife*, s.42; krş. İbn Fâtik, *Muhtaru'l-Hikem*, s.163-164.

⁸⁴ Huneyn b. İshâk, *Âdâbü'l-Felâsife*, s.44.

⁸⁵ Altaş, "Giriş", *Nüzhettü'l-Ervâh*, s.65; Kaya, "Muhtaru'l-Hikem ve Mahasinu'l-Kelim'de Aristoteles'e İsnad Edilen Hikmetli Sözler", s. 248.

⁸⁶ Nasr, "İslam Felsefesinin Kaynakları ve İlham Veren Unsurlar Olarak Kur'an ve Hadis", 1/52.

Aristoteles, Pisagor, Diyojen, Hipokrat, Galen, Batlamyus, Hermes, İskender ve Lokman gibi şahsiyetlerin yüzüklerinde ve kemerlerinde yazılı olan özlü sözleri *Nevâdirü'l-Felâsife*'de derlemiştir. Örnek olması bakımından birkaç filozofun özlü sözlerini burada aktarmakta fayda vardır.⁸⁷

Sokrat: Her kimin aklına hevası üstün gelirse rüsva olur.

Pisagor: Sürekli olmayan kötülük (şer), sürekli olmayan hayırdan daha hayırlıdır.

Diyojen: Cinayet işledikten sonra sana verilen hükmü eleştirme.

Eflatun: Gereksiz tartışma ve münakaşa, örtünün kalkmasının ve dostluğun son bulmasının sebeplerindendir.

Aristoteles: Bilmediği şeyi inkâr eden kimse, bildiği şeyi iddia eden kimseden daha bilgilidir.

Hipokrat: Bir şeyi arzulayan hasta, hiçbir şeyi arzulamayan sağlıklı kişiden benim için daha tercih edilendir.

Galen: Kim hastalığını gizlerse, o kimse hastalığının şifasını bulamaz.

Hermes; Ecel, ümidin hasadıdır.⁸⁸

Huneyn, Yunan filozoflarının bayram günleri ve diğer sair zamanlarda bir araya geldikleri felsefi toplantılardan bahseder. Bu toplantılarda hikmet ve felsefe üzerine birtakım tartışma ve münazaralar yapıldığını ifade eder. Bahse konu olan toplantılarda filozoflar kendilerinden sonra gelecekler için bir öğüt ve fayda olması temennisiyle hikmete dair şeylerden konuştuklarını belirtir. Her filozof sırasıyla eşyanın bilgisinin imkânı, Tanrı'nın hikmetinin nihayetsiz oluşu, başkasından önce kişinin kendi nefsinin bilmesinin önemi, ilim ve hikmet sahibi kişilere ittisal etmenin gereği, dünyaya gelmenin ve dünyadan ayrılmanın kendi isteğimizin dışında olma gerçeğine dair kısa konuşmalar icra ettiklerini zikreder. Huneyn, bu toplantılarda hikmetin faydalarına inanan ve ilmî sohbetleri dinlemekten hoşlanan insanların da hazır bulduklarını belirtir. Burada bulunanların hikmete dair birçok şey öğrendiklerini söyler. Hikmet içerikli bu toplantılarda edebî öncelikli olduğuna, ilmin ve bilginin ise ikinci sırada geldiğine vurguda bulunan Huneyn, bu toplantılarda bulunan bazı filozofların ismini vermeden onların akıl, kalb, arınma, hikmet ve hikmete ulaşma konularındaki görüşlerini zikreder.⁸⁹

Huneyn, Aristoteles'in Eflatun'un zeki bir öğrencisi olduğunu belirtir. Bir kral, oğluna hikmeti öğretmek için Eflatun'u tuttuğunu, ancak kralın oğlunun zeki birisi olmadığını, ona ders anlatırken Aristoteles'in gizlice bu dersleri ezberlediğini söyler. Bir bayram sabahı halkın önünde kralın oğlunun anlatamadığı hikmete dair konuları Aristoteles'in anlattığından bahseder.⁹⁰ Huneyn, Aristoteles'in bayram sabahı toplanan halkın ve kralın huzurunda hikmete dair yapmış olduğu aşağıdaki konuşmayı aktarır:

“Aristoteles ilmin ve hikmetin Tanrı'nın vergisi ve armağanı olduğunu belirtir. Dünyada üstünlük ve övgünün, hayatın ruhu ve yüce rabbani aklın maddesi olan hikmetten başkası olmadığını söyler. Kendisinin yetim bir çocuk olduğunu ifade ederek insanların erdeminin soy ile değil, akılla olduğunu belirtir. Aristoteles sözlerinin devamında Eflatun'dan duyduğu; “Hikmet, ilimlerin başıdır”, “Ahlak (edep), idraklerin aşısı ve zihinlerin semeresidir” özlü sözlerini aktarır. Aristoteles uzak görüşler, nüfuz

⁸⁷ Huneyn b. İshâk, *Âdâbü'l-Felâsife*, s.45-46; Sturm, “Introduction”, *The Libro de los Buenos Proverbios*, s.26.

⁸⁸ Huneyn b. İshâk, *Âdâbü'l-Felâsife*, s.45-47.

⁸⁹ Huneyn b. İshâk, *Âdâbü'l-Felâsife*, s.48-50, 56-57;

⁹⁰ Huneyn b. İshâk, *Âdâbü'l-Felâsife*, s.52; Sturm, “Introduction”, *The Libro de los Buenos Proverbios*, s.27.

edici fikirlerle, isteklerin ise sabır ve sebat (teennî) ile elde edilebileceğini ifade eder. Yine kalplerdeki sevginin devamının ancak kelimenin yumuşaklığıyla mümkün olabileceğine işaret eder. İşlerin tamamlanması, günah ve kusurların azaltılmasıyla olabileceğini belirtir. Yaşamın güzelliğini ve mutluluğun tam olmasını ancak ahlakın genişliğiyle mümkün olabileceğini söyler.”⁹¹

SONUÇ

Nevâdirü'l-Felâsife, erken dönem kaleme alınan bir çalışma olduğundan daha sonraki dönemlerde İslam düşüncesinde ortaya çıkan hikemî geleneğin anlaşılmasında ve hikemî metinlerin yorumlanmasında önemli bir işlevi olduğu söylenebilir. Özellikle hikemî antolojiler arasında yapılacak mukayeseli çalışmalarla hem hikemî geleneğin geçirmiş olduğu süreçleri kavramada hem de düşünce dünyamızın zenginleşmesinde hikemiyâtın ne kadar etkili olduğunu görme şansımız olacaktır.

Nevâdirü'l-Felâsife ve benzeri hikemî metinlerin, ahlak felsefesinin teşekkülünde katkıları olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim İslam düşüncesinde ortaya çıkan felsefi ahlak teorilerinin her birinin farklı bir Yunan felsefe okulundan etkilendiğini biliyoruz. Ahlaka dair Yunan felsefi metinlerin erken dönemde İslam düşünce hayatına dâhil olduğunu da göz önünde bulundurduğumuzda erken dönem hikemiyât eserlerinden olan *Nevâdirü'l-Felâsife'nin* felsefi ahlakın kaynaklarından biri olarak kabul edilebilir olması hiç de şaşırtıcı olmayacaktır.

Nevâdirü'l-Felâsife Antik dünya ile İslam dünyasını, felsefi düşüncenin bilgeliği ve ahlakî tecrübenin evrenselliği üzerinden yakınlaştıran eklektik bir metindir. Zira bu hikemî metin din ile ahlakı, ahlak ile bilgeliği sentezleyen bir özelliğe sahiptir. Nitekim bu eserde dünyevileşme ve cehaletin birey açısından mutsuzluğun sebebi olarak gösterilmesi, yine benzer şekilde adaletten uzaklaşmayı toplumsal yıkımın nedeni olarak zikretmesi, İslam ahlâkı ile Kinik ahlakının ortak paydada buluşturulması şeklinde yorumlanabilir. Bu özelliğiyle *Nevâdirü'l-Felâsife'nin* hayatı bilgi, erdem ve bu iki değere uygun yaşantı olarak idealize eden hikemî bakış açısını en iyi yansıtan metinlerden biri olduğu söylenebilir.

Nevâdirü'l-Felâsife didaktik bir tarzda kaleme alındığından bu tür hikemî eserler formel ve informel eğitim-öğretim etkinliklerinde kullanılabilir metinler arasında zikredilebilir. Hikemiyât türü bu eserler muhtasar hale getirilerek özellikle hem pratik ahlaka dair bir metin hem de felsefe tarihi alanında bir eser olarak geniş okuyucu kitlesinin istifadesine sunulabilecek bir niteliğe sahiptir. Böylece felsefi düşüncenin daha yaygın bir toplumsal zeminde hayat bulmasına ve işlerlik kazanmasına katkı sunacağı düşünülmektedir.

⁹¹ Huneyn b. İshâk, *Âdâbü'l-Felâsife*, s.53; Aristoteles'in konuşmasının bütünü için bk. Huneyn b. İshâk, *Âdâbü'l-Felâsife*, s.53-55.

KAYNAKÇA

- Agizza, Roza, *Antik Yunan'da Mitoloji (Masallar ve Söylenceler)*, (çev. Z. Zühre İlgelen), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2006.
- Altaş, Eşref, "Giriş", *Nüzhetü'l-Ervâh (Bilgelerin Tarihi ve Özdeyişleri)*, Şemsüddin eş-Şehrezûrî, (çev. Eşref Altaş, ed. İlhan Kutluer), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yay., İstanbul, 2015.
- Altaş, Eşref, "Hikemiyât Literatürü ve Ahlâk", *İslâm Ahlâk Literatürü Ekoller ve Problemler*, (ed. Ömer Türker - Kübra Bilgin Tiryaki), Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara, 2016. ss. 103-138.
- Bayraktar, Mehmet, *İslâm Felsefesine Giriş*, TDV Yayınları, Ankara, 1998.
- Bedevisi, Abdurrahman, "Tasdîr âm", *Âdâbü'l-Felâsife*, Huneyn b. İshâk, İhtisar: Muhammed el-Ensârî, (thk. Abdurrahman el-Bedevisi), Mahadü'l-Mahdütâtî'l-Arabiyye, Kuveyt, 1985.
- Bircan, Hasan Hüseyin, "Ahlâk: Mutluluk ve Erdem", *İslâm Felsefesi Tarih ve Problemler*, (ed. M. Cüneyt Kaya), İSAM Yay., İstanbul, 2018. ss.655-684.
- Câbirî, Muhammed Âbid, *Arap Aklının Oluşumu*, (çev. İbrahim Akbaba), İz Yayıncılık, İstanbul, 1997.
- , *Arap Ahlakî Aklı*, (çev. Muhammed Çelik), Mana Yayınları, İstanbul, 2015.
- Corbin, Henry, *İslâm Felsefesi Tarihi (Başlangıçtan İbn Rüşd'ün Ölümüne Kadar)*, (çev. Hüseyin Hatemi), İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.
- Çoşkun, Abdulkadir, "Giriş", *Muhtârü'l-Hikem (Hikmetli Sözler)*, Mübeşşir İbn Fâtik, (çev. Osman Güman, ed. Abdulkadir Çoşkun), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yay., İstanbul, 2013.
- De Boer, T. J., *İslâm'da Felsefe Tarihi*, (çev. Yaşar Kutluay), Anka Yayınları, İstanbul, 2001.
- Fahri, Macid, *İslâm Ahlâk Teorileri*, (çev. Muammer İskenderoğlu - Atilla Arkan), Litera Yayıncılık, İstanbul, 2014.
- Gutas, Dimitri, *Yunanca Düşünce, Arapça Kültür*, (çev. Lütfü Şimşek), Kitap Yayınevi, İstanbul, 2017.
- Hitti, Philip K., *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, (çev. Salih Tuğ), Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1989.
- İbn Ebû Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ fi Tabakâti'l-Etibbâ*, (thk. Nizâr Rızâ), Dâru Mektebetü'l-Hayât, Beyrut, ts.
- İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, (nşr. Rızâ-Teceddüd), Tahran, 1971.
- Karlîğa, Bekir, *İslâm Düşüncesinin Batı Düşüncesine Etkileri*, Litera Yayıncılık, İstanbul, 2004.
- Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn 'an Esâmî'l-Kutubî'l-Funûn*, Mektebetü'l-Muennâ, Bağdad, 1941, 2/1979.
- Katipoğlu, Hasan - Kutluer, İlhan, "Huneyn b. İshâk", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Ankara, 1998, c.18, ss.377-380.
- Kaya, M. Cüneyt, "İslâm Felsefesinin Mahiyeti Üzerine", *İslâm Felsefesi Tarih ve Problemler*, (ed. M. Cüneyt Kaya), İSAM Yay., İstanbul, 2018. ss.15-36.
- Kaya, Mahmut, "Muhtârü'l-Hikem ve Mahasinü'l-Kelim'de Aristoteles'e İsnad Edilen Hikmetli Sözler ve Bunların Kaynakları", *Felsefe Arkivi*, 1987, sayı: 26, ss. 247-296.
- Korkut, Şenol, "Siyaset: Felsefe, Din ve Şehir", *İslâm Felsefesi Tarih ve Problemler*, (ed. M. Cüneyt Kaya), İSAM Yay., İstanbul, 2018. ss.685-723
- Kutluer, İlhan, "Hikmet", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Ankara, 1998, c.17, ss.503-511.
- , *Yitirilmiş Hikmeti Ararken*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2017.
- Laertios, Diogenes, *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*, (çev. Candan Şentuna), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2013.
- Luka 14 / 7-11. *Kutsal Kitap ve Deuterokanonik (Apokrif) Kitaplar*, Kitab-ı Mukaddes Şirketi, İstanbul, 2003.
- Macit, Muhtittin, "Tercüme Hareketleri", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Ankara, 2011, c.40, ss.498-504.
- Meineke, August - Stobaeus, August, *Ioannis Stobaei Eclogarum Ioannis Stobaei Eclogarum Physicarum Et Ethicarum Libri Duo*, Volume:1, Lipsiae in aedibus B.G. Teubneri 1860.
- Müller, August, "Ueber Einige Arabische Sentenzensammlungen", *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 1877, Volume: 31, No: 2-3, pp.506-528.
- Nasr, Seyyid Hüseyin, "İslâm Felsefesinin Kaynakları ve İlham Veren Unsurlar Olarak Kur'an ve Hadis", *İslâm Felsefesi Tarihi*, (ed. Seyyid Hüseyin Nasr - Oliver Leaman), (çev. Şamil Öçal - Hasan Tuncay Başoğlu), Açılım Kitap Yay., İstanbul, 2007.
- Meineke, August - Stobaeus, August, *Ioannis Stobaei Eclogarum Ioannis Stobaei Eclogarum physicarum et ethicarum libri duo*, Volume: 1, 1860.
- Sturm, Harlan, "Introduction", *The Libro de los Buenos Proverbios: A Critical Edition*, (ed. John E. Keller), Artes Graficas Soler, Valencia, 1971.
- Şehrezûrî, Şemsüddin, *Nüzhetü'l-Ervâh (Bilgelerin Tarihi ve Özdeyişleri)*, (çev. Eşref Altaş, ed. İlhan Kutluer,) Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yay., İstanbul, 2015.
- Üçer, İbrahim Halil, "Antik-Helenistik Birikimin İslâm Dünyasına İntikali", *İslâm Felsefesi Tarih ve Problemler*, (ed. M. Cüneyt Kaya), İSAM Yay., İstanbul, 2018. ss.37-90.
- Ülken, Hilmi Ziya, *İslâm Felsefesi Kaynakları ve Etkileri*, Doğu Batı Yayınları, İstanbul, 2015.
- Yıldız, Şevket, "Endülüs Bilim Hayatında Yahudiler", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2009, c.18, sayı:1, ss. 509-528
- Yuhanna 12/25. *Kutsal Kitap ve Deuterokanonik (Apokrif) Kitaplar*, Kitab-ı Mukaddes Şirketi, İstanbul, 2003.